

Ortadoğu Ülkelerinde* Mali Göstergelerdeki Gelişmeler

Hakan Yavuz

[Arş. Gör., Sakarya Üniversitesi, İİBF Maliye Bölümü]

Özet

Bu çalışmada, Ortadoğu ülkelerinin mali göstergelerindeki gelişmelerin analiz edilmesi amaçlanmıştır. Mali göstergelerdeki gelişmelerin değerlendirilmesinden önce, temel ekonomik göstergeler ele alınmıştır. Daha sonra öncelikle, bölge ülkelerinin kamu gelirlerine ve giderlerine dayanan kamu kesimi dengesi, sonrasında kamu gelirleri içinde en önemli paya sahip olması beklenen vergi gelirlerinin gelişimi ve kamu harcama bileşenlerinin dağılımı incelenmiştir. Son olarak, brüt ve net borç stokundaki gelişmeler değerlendirilmiştir. Yapılan analizler sonucunda, bazı ülkeler dışında bölgede kişi başına düşen gelirin düşük, ortalama işsizlik oranının yüksek olduğu tespit edilmiştir. Diğer taraftan, petrol gelinine sahip olmayan Ortadoğu ülkelerinin kamu kesimi bütçe dengelerinde büyük açıkları olduğu gözlemlenmiştir. Bununla birlikte, söz konusu ülkelerde en önemli kamu geliri vergilerdir. Petrol geliri olan ülkelerde ise genellikle kamu gelirleri kamu giderlerinden fazladır. Bölge ülkelerinin dünyanın diğer ülkelerine göre, borçlanma göstergelerinin daha istikrarlı olduğu ve borçların sürdürülebilirliği açısından kabul edilen, toplam borç stoku/GSYH oranının %60'ı aşmaması kriterini büyük ölçüde karşıladığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ortadoğu | GSYH | Mali Göstergeler

* Irak, İran, Lübnan, İsrail, Suudi Arabistan, Mısır, Suriye, Ürdün, Yemen, Birleşik Arap Emirlikleri, Kuveyt, Katar, Umman, Bahreyn, Türkiye

Developments in Financial Instruments in Middle East Countries

Abstract

In this study, the main fiscal indicators of developments in Middle East countries aimed to analyze. Basic economic indicators are approached in the case before assessment of developments in financial indicators. Then first, the regions of the country based on public revenues and expenditures of the public sector balance are discussed. After the public revenue is expected to have the largest share in the development of tax revenues and public spending has studied the distribution of the components. As a result of the analysis, except some countries low per capita income in the region, it was determined that the average unemployment rate is high. On the other hand, there are large deficit non-oil revenues of the public sector budget balance in the Middle East countries. However, the most important in the country's public revenue are taxes. In countries with oil revenues, public expenditures generally are from revenues of public. Finally, countries debt indicators in the region is more stable according to the rest of the world and acceptable in terms of debt sustainability, the total debt stock / GDP ratio does not exceed 60% of the criteria has been shown to greatly welcomed.

Keywords: Middle East | GDP | Fiscal Indicators

Giriş

Dünyanın en eski medeniyetlerine ev sahipliği yapmış olan Ortadoğu, dünya sahnesinde isminden oldukça fazla söz ettiren bir bölgedir. Jeopolitik açıdan önemli bir konumda olmanın getirmiş olduğu fırsatlar, bölgenin her dönem göz önünde olmasını sağlayarak dünyanın bölgeye olan ilgisini artırmıştır. Coğrafi yakınlığı nedeniyle Türkiye de bölgedeki gelişmelerden etkilenmiştir.¹ Bununla birlikte, Ortadoğu özellikle yirminci yüzyılda, petrol temel girdi maddesi olarak kullanıldığı için, dünyanın birçok ülkesi için önemli bir bölge haline gelmiştir. Ancak yaşanan siyasi ve ekonomik istikrarsızlıklar bölge ülkelerini olumsuz etkilemeye devam etmektedir.²

Genel olarak bakıldığında, Ortadoğu ülkeleri, ekonomik yapı açısından üç gruba ayrılır. Birinci grupta petrol üreticileri (Suudi Arabistan, Birleşik Arap Emirlikleri), ikinci grupta Akdeniz tarım grubu ülkeleri (Mısır, Lübnan, Suriye ve Filistin) ve üçüncü grupta ise imalatın veya üretimin yoğun olduğu ülkeler (İsrail, Ürdün) yer alır. Bu ülkeler arasında parasal veya mali işbirliği sınırlı düzeydedir. Bununla birlikte, Ortadoğu ülkeleri belirli/sınırlı mal veya hizmet üretimini gerçekleştirdikleri için, üretilen mal grubunda meydana gelecek herhangi bir şoka karşı son derece hassastırlar.³

Günümüzde Ortadoğu ülkeleri, dünya enerji kaynaklarının hem sahip olunan rezervler hem de enerji üretimi ve satımı bakımından dünyanın en önemli merkezidir. Ancak bölge ülkeleri mevcut ekonomik potansiyellerini uzun yıllar kullanamamışlardır. Özellikle ülke içindeki ve ülke dışındaki yatırımcıların desteklenmesi ve birtakım kolaylıkların sağlanarak finans piyasalarının gelişmesi, ülke ekonomileri açısından son derece önemlidir.⁴ Kaynak zenginliğinin ekonomik gelişmişlik düzeyinin temel belirleyicisi olduğu varsayımından hareketle, dünya petrol rezervlerinin yaklaşık üçte ikisine ve doğalgaz rezervlerinin yarısına sahip olan bu bölgenin, en gelişmiş ülkeler

kategorisinde yer alması gerekirken, genellikle az gelişmiş veya gelişmekte olan ülkeler kategorisinde yer almaktadır.⁵ Ancak bölge ülkelerinin petrol dışında, dünyanın diğer ülkeleriyle olan iletişiminin sınırlı olduğu söylenebilir. Bununla birlikte, diğer ülkelerle kıyaslandığında geniş bir kamu kesimi hâkimiyeti ve sınırlı düzeyde özel yatırımlardan bahsedilebilir.⁶ Görüldüğü gibi, petrol ve doğalgaz bölge ekonomisi için önemli bir gelir kaynağı olurken, “kolay gelir” elde edebilme potansiyeli bölge ülkelerinin çoğunu küresel rekabetçi çizgiden uzaklaştırıp adeta dışa kapalı ekonomilere dönüştürmüştür.⁷ Bu durum, Ortadoğu’da demokratik ve ekonomik gelişmelerin önündeki en önemli yapısal sorun olarak gösterilmektedir.⁸

Bölge ülkelerinin mevcut ekonomik yapılarının kırılabilirliği mali alandaki gerçekleşmesi beklentileri de doğrudan etkilemektedir. Bilindiği gibi, mali göstergelerdeki gelişmelerin olumlu bir seyir izlemesinin temel şartlarından biri, ülke içinde sağlanabilecek ekonomik ve siyasi istikrardır. Ancak ülke içinde yakalanan istikrara rağmen, küresel piyasalarda meydana gelen veya gelebilecek herhangi bir kriz belirtisi dahi mali göstergelerdeki istikrarı etkileyebilir. Son yıllarda Ortadoğu coğrafyasında görülen istikrarsız yapının, ülkelerin temel göstergeleri üzerinde olumsuz yönde bir baskı oluşturduğu söylenebilir. Söz konusu gelişmelerden Türkiye’nin de etkilendiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Bölgede yaşanan istikrarsız yapı, ülkeler arasındaki ticaretin gelişmesini etkilediği gibi, ülkeler arasındaki gerginliği de arttırmıştır.

Son yaşanan küresel finansal krizin Ortadoğu coğrafyasındaki ülkelerin maliye politikasının temel amaçları arasında yer alan piyasa aksaklıklarını düzeltme, gelir ve servet dağılımında adaleti sağlama görevini olumsuz etkilediği de söylenebilir.⁹ Bununla birlikte, özellikle petrol fiyatlarında krizin etkisiyle yaşanan dalgalanmalar, petrol gelirine sahip olan ülkeleri etkilemiştir. Çünkü Arap ülkelerinin petrol ihracatı 2008’in Temmuz ayında yaklaşık 3 milyar dolardan, 2009’un Temmuz ayında 1,5 milyar dolara gerilemiştir. Kamu gelirlerindeki bu azalma, aynı oranda kamu harcamalarıyla azaltılmadığı için bu süreçten bölge ülkelerinin mali yapıları olumsuz etkilenmiştir.¹⁰

Yaşanan küresel finansal kriz, dünyanın diğer bölgelerine göre Ortadoğu’yu daha az etkilemesine rağmen, bölgenin istikrarsız yapısı devam etmektedir. Bu istikrarsız yapının temel nedeni, Aralık 2010’dan günümüze zincirleme reaksiyon şeklinde Tunus’ta başlayıp Fas, Bahreyn, Mısır, Libya ve Suriye’ye sıçrayan, bölgedeki diğer ülkelere de sıçrama potansiyeli taşıyan kitlesel olayların ve büyük sosyal değişimin bölgeyi istikrarsızlığa sürüklemesi gösterilebilir.¹¹

Ekonomik olarak bakıldığında; istihdamın bölge ekonomileri için en önemli sorun olarak görülmektedir. Yapılan araştırmalara göre bölge de işsizlik oranının uzun süreli ve kalıcı olmak kaydıyla %10-25 arasında değiştiği tespit edilmiştir. Özellikle Mısır, Ürdün ve İran’da son on yıldır %10’un üzerinde seyreden bir işsizlik oranı vardır. Öte yandan bu oran Kuveyt, Birleşik Arap Emirlikleri ve Suudi Arabistan da son derece düşüktür.¹² Bölge ekonomilerinde görülen istihdam sorununun en önemli nedeni olarak, işgücü

piyasalarının katılığı ve özel girişimcileri cesaretlendiren ekonomik yapının olmaması gösterilmektedir.¹³

Diğer taraftan, Ortadoğu’da alınan kararlarda ekonomik ve siyasi açıdan halk katılımının düşük olması nedeniyle son yıllarda halk protestoları ve tedirginlik artan şekilde devam etmektedir. Bununla birlikte, gelir dağılımındaki eşitsizlik, protesto ve tedirginliğin artmasına zemin hazırlamaktadır.¹⁴ Yapılan bir araştırmada, Lübnan da gelir eşitsizliğini gösteren Gini Katsayısı’nın yaklaşık 0.85, Mısır ve Suudi Arabistan da ise 0.80 seviyesinde olduğu tahmin edilmiştir. Diğer Ortadoğu ülkelerinde ise bu oran 0.60 ile 0.70 arasında değişmektedir.¹⁵ Türkiye’de ise söz konusu oran 2012 yılı itibarıyla 0.402 olarak ölçülmüştür.¹⁶

Geçmişle kıyaslandığında bölgede önemli bir değişim süreci yaşanmaktadır. Şöyle ki, dünya da liberalleşme eğiliminin artan bir şekilde devam etmesi, küresel ekonomik, politik ve sosyal entegrasyon sürecinin hızlanması ve insan, hizmet, mal ve bilginin serbest dolaşımının artması gibi faktörler bölge ülkelerinin çoğunda hakim olan statükonun ortadan kalkması için bir tehdit unsuru oluşturmaktadır. Ayrıca siyasi ve ekonomik nedenlerden dolayı oluşan katı korumacı yapının, dış ticareti arttırmak için esnemek zorunda olması, dış ticarete uygulanan vergilerin azaltılmasıyla sonuçlanmıştır. Bu durum bazı ülkelerde, gelir üzerinden alınan vergileri artırıcı bir baskı oluşturmuştur.¹⁷ Görüldüğü gibi, Ortadoğu ülkeleri geçmişle kıyaslandığında dünya ile entegre olma açısından hızlı bir değişim süreci yaşamakta ve bölgede gerçekleşen her türlü siyasi, sosyal veya ekonomik kaos da dünya ülkelerini etkilemektedir.

Bölgede yaşanan siyasi ve ekonomik gelişmeler ve küresel finansal kriz, şüphesiz ki Ortadoğu ülkelerinin temel makro ekonomik göstergelerini doğrudan etkilemiştir. Özellikle bazı ülkelerin milli geliri ve işsizlik oranında önemli gelişmeler yaşanmıştır. Aşağıdaki tablo da (Tablo 1) Ortadoğu ülkelerinin temel makro ekonomik göstergelerinde meydana gelen değişiklikler ele alınmaktadır.

* Gini katsayısı bir ülkede milli hâsılanın eşit dağılıp dağılmadığını göstermek amacıyla kullanılmaktadır. Bu katsayı 0 ile 1 arasında değişebilmektedir. Buna göre katsayı 0’a yaklaştıkça gelir dağılımı daha adil dağılırken, 1’e yaklaştıkça daha adaletsiz dağılmış olur.

Tablo 1: Ortadoğu Ülkelerinde Temel Makro Ekonomik Göstergeler

		1990	2000	2010	2013*
Irak	GSYH (milyar \$)	-	-	135.488	233.292
	Kişi Başına Gelir (\$)	-	-	4277	6708
	İşsizlik Oranı (%)	-	17.5 (2005)	-	-
İran	GSYH (milyar \$)	84.973	96.440	419.118	429.246
	Kişi Başına Gelir (\$)	1559	1510	5637	5567
	İşsizlik Oranı (%)	14.2	16.0	13.4	13.3
Lübnan	GSYH (milyar \$)	2.838	17.248	37.124	43.842
	Kişi Başına Gelir (\$)	1002	4841	9500	10793
	İşsizlik Oranı (%)	-	8.0 (2004) ¹⁸	9.0 (2007)	-
İsrail	GSYH (milyar \$)	55.089	124.894	217.690	253.683
	Kişi Başına Gelir (\$)	12242	20763	29539	32247
	İşsizlik Oranı (%)	9.5	10.9	8.2	7.0
S.A.	GSYH (milyar \$)	116.693	194.807	526.811	745.617
	Kişi Başına Gelir (\$)	7683	9515	19112	25.162
	İşsizlik Oranı (%)	-	8.1	10.0	-
Mısır	GSYH (milyar \$)	91.383	99.155	218.459	264.701
	Kişi Başına Gelir (\$)	1779	1566	2775	3145
	İşsizlik Oranı (%)	8.0	8.9	9.1	13.5
Suriye	GSYH (milyar \$)	12.303	19.861	59.957	-
	Kişi Başına Gelir (\$)	967	1202	2802	-
	İşsizlik Oranı (%)	-	13.4	8.6	-
Ürdün	GSYH (milyar \$)	4.161	8.461	26.447	34.076
	Kişi Başına Gelir (\$)	1199	1741	4326	5207
	İşsizlik Oranı (%)	16.8	13.7	12.5	12.2
Yemen	GSYH (milyar \$)	12.644	9.679	31.046	38.952
	Kişi Başına Gelir (\$)	1046	539	1272	1461
	İşsizlik Oranı (%)	-	17.5 (2005)	15 (2008)	-
B.A.E.	GSYH (milyar \$)	49.090	103.893	283.916	369.364
	Kişi Başına Gelir (\$)	26621	34688	54411	64779
	İşsizlik Oranı (%)	-	-	-	-
Kuveyt	GSYH (milyar \$)	18.293	37.721	119.931	173.438
	Kişi Başına Gelir (\$)	8588	17012	33481	44.584
	İşsizlik Oranı (%)	0.5	0.7	2.0	2.0
Katar	GSYH (milyar \$)	7.360	17.760	127.332	188.812
	Kişi Başına Gelir (\$)	17425	28797	74901	98737
	İşsizlik Oranı (%)	-	4.0 (2001)	1.8 (2007)	-
Umman	GSYH (milyar \$)	11.686	19.450	58.814	78.788
	Kişi Başına Gelir (\$)	6340	8096	23350	25719
	İşsizlik Oranı (%)	-	-	-	-
Bahreyn	GSYH (milyar \$)	4.528	7.966	21.488	28.100
	Kişi Başına Gelir (\$)	9433	11889	19419	23.930
	İşsizlik Oranı (%)	-	-	3.6	3.7
TÜRKİYE	GSYH (milyar \$)	202.376	266.439	731.293	851.817
	Kişi Başına Gelir (\$)	3859	4146	10017	11236
	İşsizlik Oranı (%)	7.9	6.4	11.8	9.3

Kaynak: www.imf.org ve <http://data.worldbank.org> adreslerinden yararlanılarak oluşturulmuştur. *Tahmini rakamları göstermektedir.

Tablo 1'den de görüldüğü gibi Türkiye, Ortadoğu ülkeleri arasında 2013 yılı itibarıyla en yüksek GSYH'ye sahip olması beklenen ülkedir. Diğer taraftan, Katar ve Birleşik Arap Emirlikleri, kişi başına düşen en yüksek gelire sahip ülkelerdir. Türkiye ise kişi başına düşen gelire sahip olma açısından 7. sıradadır. En düşük işsizlik oranları sırasıyla Kuveyt, Bahreyn ve İsrail'dedir. Temel makro ekonomik göstergeler ele alındıktan sonra mali açıdan gerçekleştirilen göstergelere göre değerlendirmeler ele alınacaktır.

Orta Doğu Ülkelerinde Kamu Geliri, Kamu Gideri ve Kamu Kesimi Bütçe Dengesindeki Gerçekleşmeler

Kamu gelirleri ve giderleri, ülke ekonomisine yön veren temel dinamikler arasında yer alır. Bununla birlikte artan kamu giderlerinin, artan gelirlerle finanse edilebilmesi kamu kesimi bütçe dengesinin sağlanabilmesi açısından son derece önemlidir. Günümüz ekonomilerinde hiç kuşkusuz en önemli kamu gelir türü vergilerdir. Ancak Ortadoğu ülkelerinin bazılarının sahip olduğu zengin petrol kaynakları bu ülkelerde vergileri geri planda bırakmaktadır. Zengin petrol kaynaklarına sahip olmayan ülkeler ise zorunlu olarak kamu giderlerinin finansmanında vergilere ağırlık vermektedir. Ortadoğu ülkelerinde 1990-2013 döneminde meydana gelen kamu gelir ve gider gerçekleştirmeleri aşağıdaki tablo da (tablo 2) gösterilmektedir.

Tablo 2: Orta Doğu Ülkelerinde Kamu Gelir ve Giderlerinin Gelişimi

	1990		1995		2000		2005		2010		2013*	
	X	Y	X	Y	X	Y	X	Y	X	Y	X	Y
<i>Irak</i>	-	-	-	-	-	-	67.2	63.2	46.4	50.6	46.3	45.1
<i>İran</i>	19.6	21.9	24.2	27.6	25.3	18	27.5	24.5	24.2	21.1	13.5	17
<i>Lübnan</i>	-	-	-	-	18.6	42.2	22.9	31.4	22.8	30.6	23.3	33
<i>İsrail</i>	-	-	-	-	47.1	51	44.3	49.2	40.1	44.6	39.4	43
<i>S.A.</i>	-	-	-	-	40.4	34.4	51.8	30.5	41.6	38.6	45.2	35.6
<i>Mısır</i>	-	-	-	-	-	-	24.8	33.2	25.1	33.4	25.7	37
<i>Suriye</i>	24.3	28.2	25.9	29.7	26	27.3	23.7	28.1	21.8	26.7	-	-
<i>Ürdün</i>	36.7	44.2	34.3	36.1	30	33.8	33.2	38.8	24.8	30.4	26	30.8
<i>Yemen</i>	-	-	18.3	24.1	37.7	31.6	34.9	36.7	26	30	26.8	32.6
<i>B.A.E.</i>	21.3	-	28.1	-	32.1	21.8	30.1	15.1	30	25.2	37	22.1
<i>Kuveyt</i>	60.3	92.3	52.7	54.5	68.1	36.4	71.4	28.1	68.4	43.1	70.2	43.3
<i>Katar</i>	46	43.2	39.6	43.1	38.7	31.4	37.1	28.6	30.8	28.4	41.3	30.4
<i>Umman</i>	47.3	41.8	39.3	43.8	49.6	35.7	48	35.1	39.2	34	47.4	42.1
<i>Bahreyn</i>	24.2	36.9	25.4	30.3	34.9	25.1	33	29.5	27.1	34.1	32	36.1
TÜRKİYE	14.2	17.2	17.9	22.0	22.9	30.8	23.5	24.6	23.1	26.8	23.6	25.7

Kaynak: www.imf.org 19 ve <http://data.worldbank.org> 20 adreslerinden yararlanılarak oluşturulmuştur.

X=Kamu Gelirleri/GSYH, Y=Kamu Harcamaları/GSYH'yi simgelemektedir.

*Tahmini rakamları göstermektedir.

* 2013 yılı IMF ve Dünya Bankası tahminlerine göre, Dünya'da kişi başına düşen gelir (\$) sıralamasında Katar 2., Kuveyt 13., Birleşik Arap Emirlikleri 19., İsrail 26., Umman 29., Suudi Arabistan 31., Bahreyn 32. ve Türkiye ise 66. sıradadır.

Tablo 2'den de görüldüğü gibi, Ortadoğu ülkelerinde kamu gelirlerinin ve giderlerinin GSYH içindeki payı, 1990-2013 döneminde dalgalı bir seyir izlemektedir. 2010 yılı itibarıyla kamu gelirlerinin GSYH içindeki payının en yüksek olduğu ülke yaklaşık %70'le Kuveyt olurken, en düşük olduğu iki ülke ise %22,8 ile Lübnan ve %23,1 ile Türkiye'dir. Diğer taraftan kamu gelirleri kamu giderlerinden fazla olan ülkeler Kuveyt, Birleşik Arap Emirlikleri, İran, Suudi Arabistan, Umman ve Katar'dır. Bu ülkelerin zengin petrol yataklarına sahip olmasının, bu gerçekleşmede önemli oranda etkisinin olduğu söylenebilir.

1980-1995 döneminde ise Ortadoğu ülkelerinde kamu gelirlerinin GSYH içindeki payının ortalaması dünyanın diğer ülkelerine göre oldukça yüksektir. Bu dönemde söz konusu ortalama, gelişmekte olan ülkelerde yaklaşık %19, gelişmiş ülkelerde %21, Ortadoğu ülkelerinde ise %31,5, seviyesindedir. Fakat kamu gelirleri aynı dönemde, dünyanın geri kalan ülkelerin de göre oldukça değişkenlik göstermektedir. Aynı dönemde kamu gelirlerinin GSYH içindeki payı %25,4 ile %41,2 arasında değişmektedir.²¹

Bilindiği gibi, kamu gelirleri içinde en önemli gelir kaynağı genellikle vergilerdir. Ancak petrol zengini ülkelerin kamu gelirleri, vergi yerine büyük bir oranda vergi dışı gelirlere oluşmaktadır. Genel olarak bakıldığında vergi dışı kamu gelirleri, gelişmekte olan ülkelerde kamu toplam gelirlerinin ortalama % 21'ini, gelişmiş ülkelerde ise % 10'unu oluşturur. Ortadoğu ülkelerinde bu oran, petrol gelirleri nedeniyle % 53'ü aşmaktadır. Gelişmekte olan Avrupa ülkelerinde (% 22,4) ve Asya'da (% 21,8) oranları kısmen devlet tarafından kurulmuş sanayilerle açıklanabilir.²² Aşağıdaki tabloda (tablo 3) Ortadoğu ülkelerinde vergi gelirlerinin kamu gelirleri içindeki payı gösterilmektedir.

Tablo 3: Orta Doğu Ülkelerinde Vergi Gelirlerinin Kamu Gelirleri İçindeki Payı

	1990	1995	1997	2000	2005	2009	2010	2011
<i>Irak</i>	-	-	-	-	-	-	-	-
İran	30.1	27.2	52.1	24.9	28.3	38.0	-	-
<i>Lübnan</i>	-	-	-	63.9	65.1	70.2	81.1	72.3
İsrail	-	-	-	60.9	60.7	59.3	60.5	61.4
<i>S.A.</i>	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Mısır</i>	-	-	-	58.4	56.8	56.5	56.1	64.0
<i>Suriye</i>	68.7	71.8	59.7	-	-	-	-	-
Ürdün	50.6	60.3	60.3	62.9	73.2	64.2	63.9	56.3
<i>Yemen</i>	-	46.2	33.3	32.4	-	-	-	-
<i>B.A.E.</i>	1.4	2.8	3.1	4.1	-	-	-	-
<i>Kuveyt</i>	2.4	2.1	1.8	1.6	1.4	1.3	1.3	0.8
<i>Katar</i>	-	-	-	-	56.5	43.8	46.6	-
<i>Umman</i>	19.6	18.8	20.6	3.2	4.1	8.9	6.3	4.7
<i>Bahreyn</i>	21.1	18.4	17.2	12.1	3.9	-	-	-
TÜRKİYE	82.4	77.2	82.8	80.0	78.7	82.6	85.5	88.5

Kaynak: www.imf.org ve <http://data.worldbank.org> adreslerinden yararlanılarak oluşturulmuştur.

Tablo 3'ten de görüldüğü gibi, vergi gelirlerinin kamu gelirleri içindeki payı Ortadoğu ülkelerinde 1990-2011 döneminde dalgalı bir seyir izlemektedir. 2011 yılı itibarıyla Kuveyt ve Umman da söz konusu oran %5 seviyesinin altındayken, Türkiye, Lübnan, İsrail ve Mısır da ise %60 seviyesinin üzerindedir. Diğer taraftan 1990-2011 döneminde vergi gelirlerinin kamu gelirleri içindeki payının en yüksek olduğu ülke bütün yıllarda Türkiye'dir. Bu durum Türkiye'de vergi gelirlerinin kamu gelirleri açısından son derece önemli bir gelir kaynağı olduğunu göstermektedir. Öte yandan zengin petrol gelirine sahip olan İran, Birleşik Arap Emirlikleri, Umman ve Bahreyn'de vergi gelirlerinin kamu gelirleri içindeki payı son derece düşüktür. OECD ülkeleriyle karşılaştırıldığında Ortadoğu ülkelerinde vergi gelirlerinin kamu gelirleri içindeki payının düşük olduğu görülmektedir. OECD ülkelerinde söz konusu oran ortalama olarak %70 seviyesini aşarken, Ortadoğu ülkelerinde bu oran ortalama olarak %50 seviyesindedir.²³

Diğer taraftan, Ortadoğu ülkelerindeki vergi gelirlerinin vergi türleri itibarıyla dağılımları da büyük oranda farklılık arz etmektedir. Örneğin 2011 yılında gelir ve servet üzerinden alınan vergilerin, vergi gelirleri içindeki payları yaklaşık olarak şöyledir: Katar %95, İran %66, İsrail %42, Ürdün %22, Kuveyt %35, Lübnan %24, Umman %48, Yemen %45, Bahreyn %12, Mısır %47 ve Türkiye %30'dur.²⁴ Aşağıdaki tabloda ise (tablo 4), Ortadoğu ülkelerinde kamu harcama bileşenlerinin (eğitim, sağlık, savunma), toplam kamu harcamaları içindeki payı ele alınmaktadır.

Tablo 4: Orta Doğu Ülkelerinde Kamu Harcama Bileşenlerinin Dağılımı

	Eğitim Harcamaları	Sağlık Harcamaları (2011)	Savunma Harcamaları
<i>Irak</i>	-	10.0	-
İran	18.6 (2011)	10.0	8.6 (2008)
<i>Lübnan</i>	7.1 (2011)	5.7	16.1 (2011)
İsrail	13.6 (2009)	10.6	16.4 (2011)
<i>S.A.</i>	19.2 (2008)	6.8	-
<i>Mısır</i>	11.9 (2008)	6.9	6.3 (2011)
<i>Suriye</i>	18.8 (2009)	5.5	-
Ürdün	-	17.5	16.1 (2011)
<i>Yemen</i>	15.9 (2008)	4.3	23.8 (1999)
<i>B.A.E.</i>	25.1 (2004)	8.8	-
<i>Kuveyt</i>	12.9 (2006)	5.9	5.8 (2011)
<i>Katar</i>	7.1 (2008)	5.8	15.4 (2008)
<i>Umman</i>	31.1 (2006)	4.9	21.2 (2011) (2000-2010 ort. 43)
<i>Bahreyn</i>	11.7 (2008)	-	16.9 (2007)
TÜRKİYE	33.3 (2011)	12.7	9.8 (2011)

Kaynak: <http://data.worldbank.org> adreslerinden yararlanılarak oluşturulmuştur.

Tablo 4'ten de görüldüğü gibi, 2011 yılı itibariyle sağlık harcamalarının en yüksek olduğu ülkeler sırasıyla Ürdün, Türkiye ve İsrail'dir. En düşük olduğu ülkeler ise Yemen, Umman ve Suriye'dir. Savunma harcamalarının en düşük olduğu ülkeler Kuveyt ve Mısır iken en yüksek olduğu ülkeler ise Umman ve İsrail'dir. Umman'ın 2000-2010 savunma harcamaları ortalaması yaklaşık %43 seviyesindedir. Son olarak 2011 yılında eğitim harcamalarına bakıldığında Türkiye yaklaşık %33'lük oranla ilk sırada yer alırken %7,1 ile Katar (2008) ve Lübnan son sırada yer almaktadır.

Kamu gelirlerinden ve giderlerinden elde edilen kamu kesimi bütçe dengesi ise, aşağıdaki tabloda (tablo 5) ele alınmaktadır. Kamu kesimi dengesi, bir ülkedeki temel makro ekonomik değişkenleri doğrudan etkilemesi bakımından son derece önemlidir. Eğer bir ülkede, kamu kesimi açığı sürekli artıyorsa, zorunlu olarak sıkı mali politikalar uygulanır. Yani gelir arttırıcı veya giderleri kısıtıcı tedbirler alınır veya ülke borçlanmak zorunda kalabilir. Bu durum başta enflasyon, kamu borçlarının sürdürülebilirliği, ekonomik büyüme gibi temel değişkenleri etkileyebilir. Ancak birçok ülkede olmayan gelir imkanlarının bazı Ortadoğu ülkelerinde olması, kamu kesimi açığı sorununu bu ülkelerde gündeme getirmemektedir. Bu durum bütün Ortadoğu ülkeleri için geçerli değildir.

Tablo 5: Orta Doğu Ülkelerinde Kamu Kesimi Bütçe Dengesinin Gelişimi

	1990	1995	2000	2005	2010	2013*
<i>Irak</i>	-	-	-	4.1	-4.2	1.2
İran	-2.3	-3.4	7.3	2.9	3	-3.4
<i>Lübnan</i>	-	-	-23.6	-8.5	-7.7	-9.6
İsrail	-	-	-3.9	-4.9	-4.5	-3.6
<i>S.A.</i>	-	-	5.9	21.3	2.9	9.5
<i>Mısır</i>	-	-	-	-8.4	-8.3	-11.2
<i>Suriye</i>	-3.9	-3.8	-1.3	-4.4	-4.7	-
Ürdün	-7.5	-1.8	-3.8	-5.6	-5.6	-4.8
<i>Yemen</i>	-	-6.8	5.9	-1.8	-4	5.8
<i>B.A.E.</i>	-	-	10.3	15.8	4.8	14
<i>Kuveyt</i>	-32.3	-1.8	31.7	43.3	25.3	27.1
<i>Katar</i>	2.8	-3.5	7.4	8.5	2.4	10.9
<i>Umman</i>	5.5	-4.5	13.9	12.9	5.2	5.3
<i>Bahreyn</i>	-12.7	-4.9	9.8	3.5	-7	-4.1
TÜRKİYE	-3.0	-4.0	-7.9	-1.1	-3.6	-2.2

Kaynak: www.imf.org ve <http://data.worldbank.org> adreslerinden yararlanılarak oluşturulmuştur.

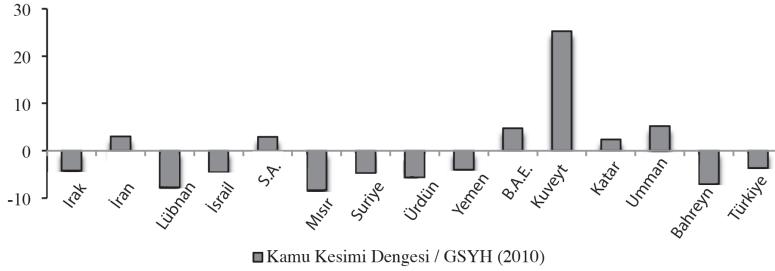
*Tahmini rakamları göstermektedir.

Tablo 5'ten de görüldüğü gibi, 2010 yılı itibariyle kamu kesimi açığının GSYH içindeki payının en yüksek olduğu ülkeler Mısır, Lübnan ve Bahreyn'dir. Diğer taraftan, başta Kuveyt olmak üzere Katar, Umman ve

Bahreyn’de 1990’larda görülen söz konusu açık, 2000’li yıllarda meydana gelmemiştir. Türkiye’de ise aynı dönemde kamu açıkları/GSYH oranı %-1 ile %-8 arasında değişmiştir. Kamu bütçesi açığının, kamu kesimi borçlanma gereğiyle doğrudan ilişkisi vardır. Buna göre, bir ülkenin kamu açığı artarsa, borçlanma gereksinimi de artar. Diğer taraftan, bütçe açığının sürdürülmesinde Maastricht Kriteri olan Kamu açığı/GSYH oranının %3’ü aşmaması genel kabul gören bir kriterdir. Bu açıdan değerlendirildiğinde, söz konusu kriterin sağlanmasında Türkiye’de son yıllarda olumlu gelişmelerin yaşandığı söylenebilir.

Başta Avrupa Birliği olmak üzere dünyanın birçok yerinde kamu açıklarının sürdürülebilirliği için kabul edilen oran, Maastricht Anlaşmasında da belirtildiği gibi, kamu açıkları/GSYH’nin %3’ü aşmamasıdır. İran, Suudi Arabistan, Yemen, Birleşik Arap Emirlikleri, Kuveyt, Katar ve Umman da kamu gelirleri kamu giderlerinden fazla olduğu için kamu açığı sorunu bu ülkeler de görülmemektedir. Bununla birlikte, Suudi Arabistan ve Birleşik Arap Emirlikleri’nde 2012 yılında petrol gelirlerinden kaynaklanan yüksek bir bütçe fazlalığı beklenmektedir.²⁵ Birleşik Arap Emirlikleri başta olmak üzere zengin petrol gelirine sahip olan Ortadoğu ülkeleri, son yıllarda petrol ürünlerinin fiyatlarındaki dalgalanmadan önemli ölçüde etkilenmiştir. Mevcut ekonomik yapılarında petrolü ikame edebilecek başka bir gelir kaynağının olmaması bu ülkeleri zaman zaman önemli ekonomik sorunlarla karşı karşıya bırakmaktadır. Bu durum Birleşik Arap Emirlikleri (BAE) yönetimini, ekonomilerinin petrol ve doğalgaza olan bağımlılığının azaltılması ve üretim ve yatırımların çeşitlendirilmesi için çaba göstermeye sevk etmiştir. Özellikle, BAE’ye bağlı emirliklerden birisi olan Dubai Ortadoğu’da ticaret, turizm ve finans merkezi olmak için son yıllarda büyük çaba göstermektedir. BAE’nin ülke gelir kaynaklarını çeşitlendirmeye yönelik devlet politikası sonucunda, petrol dışı gelirlerin milli gelir içindeki payı giderek artmaktadır.²⁶

Diğer taraftan Mısır, Lübnan, Bahreyn, Suriye, İsrail, Irak, Ürdün, Yemen ve Türkiye 2010 yılı itibarıyla kamu açığının sürdürülebilirliği için belirtilen %3’lük kriteri sağlayamamıştır. Tahmini rakamları gösteren 2013 yılında ise, Irak ve Türkiye’nin kamu açığını sürdürülebilir hale getireceği öngörülmektedir. Son yıllarda ülkelerin içinde bulunduğu koşullar ve kendi dinamiklerine göre, vergile gelirlerinde birtakım değişikliklere giderek bütçe açığını daha yüksek oranda vergilerle finanse etme yoluna gitmiştir. Bazı ülkeler (Mısır, Ürdün ve Yemen) dolaysız vergi gelirlerini arttırmak isterken, bazı ülkeler de katma değer vergisindeki standart oranları arttırmak istemektedir.²⁷ 2010 yılı itibarıyla kamu açığına ilişkin göstergeler aşağıdaki şekil (şekil 1) yardımıyla izlenebilir.

Şekil 1: Ortadoğu Ülkelerinde 2010 Yılı Kamu Kesimi Bütçe Dengesi

Öte yandan İsrail 2013 yılı bütçesinde, bütçe disiplinin (kamu kesimi bütçe dengesinin) sağlanması için kamu harcamalarını, Ürdün de artan borç stokunu düşürmek için bütçe açıklarını kısıtıcı tedbirlerin artırılması yoluna gitmiştir.²⁸ Mısır'da ise artan işsizlik oranının uzun vadede üretim seviyesini düşürerek işsizlik ödeneklerini dolayısıyla da kamu harcamalarını arttırıcı etkisinin olacağı, bu durumun da ülkedeki ekonomik istikrarı olumsuz etkileyeceği tahmin edilmektedir.²⁹ 2009 yılı itibariyle, ülke/bölge gruplarının bütçe dengeliğine bakıldığında, Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkelerinin ortalama bütçe açığı/GSYH oranı Latin Amerika, Orta Asya, Güney Asya, Sahra Altı Afrika, Avrupa ve IMF Programında yer alan ülkelerden daha düşüktür.³⁰

Ortadoğu'da son yıllarda ekonomik olarak görülen en önemli gelişmelerden biri ise petrol üreticisi olmayan ülkelerde* görülen büyüme performansıdır. Son olarak 2013 yılında, bir bütün olarak petrol üreticisi ülkelerin** büyüme performansı; petrol ihracatında meydana gelen azalmaya bağlı olarak düşerken, petrol üreticisi olmayan ülkelerde ise artmıştır³¹. Dolayısıyla petrol üreticisi ülkelerin dünyadaki ekonomik ve siyasi gelişmelerden daha az etkilenmesi için, petrol dışı üretim faaliyetlerini çeşitlendirmesi ve arttırması son derece önemlidir.

Orta Doğu Ülkelerinde Brüt ve Net Borç Stokundaki Gerçekleşmeler

Vergi veya diğer kamu gelirlerinin yetersiz kaldığı durumlarda başvuru gelir kaynaklarından biri olan borçlanma, kısa sürede ve yüksek miktarlarda finansman kolaylığı sağladığı için, günümüzde gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin çoğu tarafından kullanılmaktadır. Bununla birlikte, özellikle 1990'ların ikinci yarısından itibaren ülkelerin mali açıdan giderek borç gelirine daha fazla bağımlı hale geldiği söylenebilir. Diğer taraftan, gerek Latin Amerika ülkelerinin, gerekse Türkiye'nin 1990'lı yıllar boyunca yaşadığı ekonomik krizlerin temelinde borçlanmadan kaynaklanan ağır mali yükün etkisi olmuştur. Son yaşanan küresel finansal krizde de borçlanma konusu, ülkelerin ekonomi gündemlerini fazlasıyla meşgul etmiştir.

* Mısır, Ürdün, Lübnan, Suriye

** Bahreyn, İran, Irak, Kuveyt, Umman, Katar, Suudi Arabistan, Birleşik Arap Emirlikleri, Yemen

Ortadoğu ülkelerinde de 1990 ve 2000’li yıllarda yaşanan ekonomik ve siyasi istikrarsızlığa bağlı olarak, borçlanmada önemli gelişmeler yaşanmaktadır. Ancak petrol gelirleri, vergi gelirlerinin yetersiz kaldığı durumlarda veya doğrudan kamu harcamalarının finansmanında alternatif bir gelir kaynağı olarak kullanılabilir. Söz konusu açıklamalar ışığında Ortadoğu ülkelerinde 1990-2013 döneminde gerçekleşen brüt ve net borç stoku gerçekleştirmeleri Tablo 6’da ele alınmaktadır.

Tablo 6: Orta Doğu Ülkelerinde Kamu Kesimi Brüt ve Net Borç Stokunun Gelişimi

	1990		1995		1990		2005		2010		2013*	
	X	Y	X	Y	X	Y	X	Y	X	Y	X	Y
<i>Irak</i>	-	-	-	-	-	-	220.3	-	5.1	-	16.7	-
<i>İran</i>	-	-	-	-	23.3	17.1	21.5	6.3	16.7	5.4	11.4	5.7
<i>Lübnan</i>	-	-	-	-	146.1	143.2	179.3	171.1	141.6	132.1	141.3	136.3
<i>İsrail</i>	-	-	-	-	84.3	71.6	93.9	87.5	76	69.1	74.4	70.2
<i>S.A.</i>	-	-	-	-	84.3	77.1	37.3	17.4	8.5	-42.5	3.5	-61
<i>Mısır</i>	-	-	-	-	-	-	103.3	71	73.2	60	82.5	75
<i>Suriye</i>	182.6	166.1	151.6	122.8	151.1	112.9	50.2	30.7	31.8	18.6	-	-
<i>Ürdün</i>	219.7	212.9	114.9	107.6	100.4	88.2	84.3	83.9	67.1	61.1	83.8	79.5
<i>Yemen</i>	-	-	-	-	61.2	56.7	43.8	37	40.9	36.8	48.5	46.7
<i>B.A.E.</i>	-	-	-	-	3.1	-134.8	6.6	-96.1	22.3	-96.9	18.2	-101.4
<i>Kuveyt</i>	-	-	91.2	-	35.4	-	14.1	-	10.9	-	7.1	-
<i>Katar</i>	10.8	8.1	42.3	38.6	54.9	51.2	17.5	12.9	38.7	35.4	34.9	29.9
<i>Umman</i>	19.5	-	27.4	-	24.2	-	8.5	-	5.1	-	7.1	-
<i>Bahreyn</i>	8.2	-21.7	16.4	-0.2	29.2	14.4	28.7	28.7	35.5	35.5	35.6	35.6
TÜRKİYE					51.5	43.1	54.1	41.7	45.2	28.9	39.7	17.0

Kaynak: www.imf.org ve http://data.worldbank.org adreslerinden yararlanılarak oluşturulmuştur.

X=Kamu Kesimi Brüt Borç Stoku/GSYH, Y=Kamu Kesimi Net Borç Stoku/GSYH’yi simgelemektedir.

**Tahmini rakamları göstermektedir.*

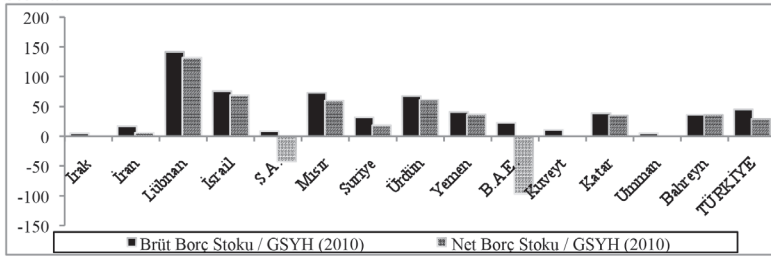
Tablo 6’dan da görüldüğü gibi, önemli petrol gelirine sahip olan Suudi Arabistan, BAE, Umman, İran ve Kuveyt’te kamu brüt borç stokunun GSYH içindeki payı düşüktür. Hatta Suudi Arabistan ve BAE’de net kamu borç stoku/GSYH oranı negatiftir. Bu durum bu ülkelerde borçlanma gelirine duyulan ihtiyacı minimize etmektedir. Öte yandan, 2010 yılı itibariyle başta Lübnan olmak üzere Mısır, İsrail ve Ürdün’de kamu net ve brüt borç stokunun GSYH içindeki payının son derece yüksek olduğu görülmektedir.

Borç stoku/GSYH oranında kullanılan en önemli kriter, Maastricht Anlaşmasında belirtilen brüt borç stoku/GSYH oranının %60’ı geçmemesidir. Aksi halde borçların sürdürülebilir seviyesinin üzerinde olduğu kabul edilmektedir. Bu açıdan değerlendirildiğinde; Lübnan, İsrail, Mısır ve Ürdün de borç seviyesinin sürdürülebilir olmaktan uzak olduğu görülmektedir. Türkiye’de ise son yıllarda brüt ve net borç stokunda önemli gelişmeler yaşanmaktadır. Özellikle 1999 ve 2001 krizlerinde brüt borç stokunun GSYH içindeki payı %70’lerin üzerine çıkmıştır. Ancak 2000’li yılların ikinci çeyreğinden sonra yaşanan yüksek tempolu büyüme hızının da etkisiyle borçlar daha sürdürüle-

bilir hale gelmiştir. Hemen belirtmek gerekir ki Türkiye’de brüt borç stokunu net borç stokundan ayırmak için, brüt borç stokundan Merkez Bankası Net Varlıkları, Kamu Mevduatı ve İşsizlik Sigortası Fonundaki nakitler düşülmektedir. Son yıllarda Türkiye’nin brüt ve net borç stokları arasında yüksek miktartarlı farkın oluşmasında, Merkez Bankası Net Varlıkları’nın artmasının etkili olduğu söylenebilir.

2010 yılı itibariyle Ortadoğu ülkelerinde brüt ve net borç stokunun GSYH içindeki payı aşağıdaki şekil (Şekil 2) yardımıyla izlenebilir.

Şekil 2: Ortadoğu Ülkelerinde 2010 Yılı İtibariyle Kamu Kesimi Brüt ve Net Borç Stokları

Diğer taraftan borçlanmanın en önemli maliyetlerinden biri faizlerdir. Ulaşılabilen veriler ışığında, aşağıdaki tabloda Ortadoğu ülkelerinde uygulanan mevduat faiz oranlarına ilişkin gerçekleştirmeler ele alınmaktadır.

Tablo 7: Orta Doğu Ülkelerinde Mevduat Faiz Oranları

	1990	2000	2010	2011
<i>Irak</i>		8.0 (2004)	6.3	6.9
<i>İran</i>	-	11.6 (2003)	11.9	11.1
<i>Lübnan</i>	16.8	11.2	6.1	5.8
<i>İsrail</i>	14.4	8.6	1.5	2.5
<i>Mısır</i>	12	9.4	6.2	6.7
<i>Suriye</i>	4	4	6.2 (2009)	-
<i>Ürdün</i>	8.1	6.9	3.5	3.3
<i>Yemen</i>	23.7 (1996)	14	18.6	20
<i>B.A.E.</i>	10.0 (1985)	6.1	-	-
<i>Kuveyt</i>	0	5.8	2.3	2.1
<i>Katar</i>	6	0	2.8	1.7
<i>Umman</i>	8.3	7.6	3.6	2.7
<i>Bahreyn</i>	7.5	5.8	1.2	1.02
TÜRKİYE	47.5	47.1	15.2	14.2

Kaynak: <http://data.worldbank.org> adresinden yararlanılarak oluşturulmuştur.

* Mevduat faiz oranı, banka kredilerine ait bir kredi türü olmakla birlikte, bankaların tasarruf sahiplerinden topladıkları fonları yani mevduatları elde tutmanın karşılığı olarak ödedikleri faizdir. Bununla birlikte, bu hesaplar anında paraya dönüştürülemez. Bankadan çekilmesi için belirli bir zamanın dolması gerekmektedir. Zaman dolunca fon faiziyle birlikte bankadan alınabilir.

Tablo 7’de de görüldüğü gibi, 2011 yılı itibariyle Türkiye’de uygulanan yıllık mevduat faiz oranı %14,2’dir. Bu oran, Yemen’den sonra en yüksek ikinci orandır. En düşük orana sahip olan ülkeler ise sırasıyla %1,7, %2,1, %2,5, %2,7 ile Katar, Kuveyt, İsrail ve Umman’a aittir. Diğer taraftan, 1990 ve 2000 yılında söz konusu oran Türkiye’de diğer Ortadoğu ülkelerine göre oldukça yüksektir. 1990’lı yıllarda %40 seviyesinin üzerinde olan -yaşanan ekonomik krizlerin de etkisiyle bazı yıllarda %70’lerin üzerine çıkmıştır- oran 2000’li yıllarda yaşanan ekonomik istikrarın da etkisiyle %10-20 aralığında seyretmiştir. Ancak diğer ülkelerle karşılaştırıldığında mevcut oranın oldukça yüksek olduğu söylenebilir.

Sonuç

Son yıllarda Ortadoğu’da siyasi ve ekonomik istikrarı bozan önemli gelişmeler yaşanmaktadır. Bu gelişmeler, bölge ülkelerinin temel mali göstergelerini doğrudan etkilemekle birlikte petrol gelirine sahip olan ülkeler, bu gelişmelerden diğer ülkelere göre daha az etkilenmiştir. Ancak bölge ekonomilerinin önemli bir kısmının temel mali göstergeleri, çoğu gelişmiş ülkeden daha olumludur. Bu çalışmada da Ortadoğu ülkelerindeki mali göstergelerin gelişimi ele alınmıştır. Mali göstergelerden önce, ülke ekonomilerinde yaşanan temel makro ekonomik göstergeler incelenmiştir. Makro göstergelerdeki gelişmelerin ele alınması, ülkeler arasındaki gelişmişlik farkının ekonomik ve sosyal açıdan ifade edilebilmesi için önem arz etmektedir. Yapılan analizler sonucunda, bazı Ortadoğu ülkeleri arasında belirgin bir gelişmişlik farkının olduğu (GSYH, kişi başına düşen gelir ve işsizlik oranı açısından) ve bölgede, özellikle istihdam sorununun uzun yıllardır devam ettiği tespit edilmiştir. Diğer taraftan, petrol gelirinin bölge ekonomileri için son derece önemli olduğu ve bazı ülkelerde (Kuveyt, Katar, Suudi Arabistan, BAE) mali göstergelerde yaşanan istikrarda ana belirleyici olduğu tespit edilmiştir. Bununla birlikte, mali göstergeler açısından kabul edilen temel kriterlere (toplam borç stoku/ GSYH = max %60 ve kamu kesimi dengesi / GSYH = %3) bölge ülkelerinin önemli bir kısmının (Suudi Arabistan, Katar, BAE, Türkiye, Yemen, Kuveyt, Umman) uyum sağladığı görülmüştür. Gelişmiş ülkeler karşılaştırıldığında bazı ülkelerde faiz oranlarının yüksek olduğu söylenebilir. Ancak Türkiye, bölge ülkeleri arasında ortalama olarak borçlanmada en yüksek faiz oranının uygulandığı ülkedir. Diğer taraftan, Türkiye, Suudi Arabistan ve İran’da eğitim harcamalarının toplam kamu harcamalarından önemli bir pay aldığı, Yemen, Umman ve İsrail de ise savunma harcamalarının payının yüksek olduğu görülmüştür. Son olarak bölgede, gerek toplam sağlık harcamalarının, gerekse kişi başına sağlık harcamalarının OECD ortalamasına göre son derece düşük olduğu söylenebilir.

Notlar

- 1 İKA (İpekyolu Kalkınma Ajansı), (2011), "Orta Doğu Durum Raporu", Ocak, Gaziantep.
- 2 ALTUN, Nurullah ve Hakan Yavuz (2011), "Türkiye'nin Ortadoğu Ülkeleriyle Dış Ticaretinin Yapısal ve Sektörel Analizi (1980-2008 Dönemi), Ortadoğu Yıllığı 2009, Küre Yayınları, İstanbul.
- 3 SADEH, Tal (1997), "The Economic Desirability of Middle Eastern Monetary Cooperation", The World Economy, vol: 20, issue: 6, September, ss. 809-827.
- 4 SHACHMUROVE, Yochanan (2001), "Dynamic Co-movements of Stock Indices: The Emerging Middle Eastern and the United States Markets", Penn CARESS Working Papers, <http://econpapers.repec.org/paper/clapenntw/ddffc4204cf90a8523fb64134126f2da.htm>, 22.01.2014.
- 5 ÖZTÜRKLER, Harun (2009), "Ortadoğu Ülkelerinin Ekonomik Yapılarının Temel Özellikleri", Ortadoğu Analiz, Haziran, cilt: 1, sayı: 6, ss. 65-71.
- 6 MITHA, Farooq.A. (2007), "Economic Reform in The Middle East and North Africa (MENA)", http://works.bepress.com/cgi/viewcontent.cgi?article=1000&context=farooq_mitha, 01.02.2014.
- 7 KAYMAKÇI, Oğuz (2012), "Kalkınma Sürecinde Seçilmiş Ülkeler Bazında Ortadoğu Ekonomileri ve Türkiye İle Ticari İlişkileri (Arap Baharı Öncesinde) -I", Sakarya İktisat Dergisi, sayı: 2, Haziran, ss. 64-99.
- 8 ROSS, Micheal (2001), "Does Oil Hinder Democracy?", World Politics, vol: 53, no: 3, April, ss. 325-361, <http://www.jstor.org/stable/25054153>, 01.02.2014.
- 9 AL-ZEAUD, Hussein Ali, Marie Hasan Bani Khaled ve Mahmod Jardat (2011), "Dynamic Modelling of Fiscal Policy Effects in a Developing Countries The Case of Jordan", Middle Eastern Finance and Economics, Issue: 15, ss. 111-119.
- 10 HABIBI, Nader (2009), "The Impact of the Global Economic Crisis on Arab Countries: A Year-End Assessment", Middle East Brief, December, no: 40.
- 11 TAŞ, Ramazan (2012), "Orta Doğu'daki Gelişmelerin Ekonomik Anlamı ve Küresel, Bölgesel Ve Türkiye Ekonomisi Üzerindeki Potansiyel Etkileri", Ortadoğu Raporu, Ekonomik Sosyal ve Siyasal Araştırma ve Uygulama Merkezi, ss. 9-35.
- 12 O'SULLIVAN, Anthony, Marie-Estelle Rey ve Jorge Galvez Mendez (2011), "Opportunities and Challenges in the MENA Region", <http://www.oecd.org/mena/49036903.pdf>, 31.01.2014.
- 13 INTERNATIONAL GLOBAL OFFICE (2014), "Global Employment Trends 2014: Risk of a Jobless Recovery?", Geneva.
- 14 NCUBE, Mthuli, John Anyanwu ve Kjell Hausken (2013), "Inequality, Economic Growth, and Poverty in the Middle East and North Africa (MENA), African Development Bank Group, Working Paper Series, no: 195, December.
- 15 https://infocus.credit-suisse.com/data/_product_documents/_shop/324292/2011_global_wealth_report_databook.pdf, 30.01.2014.
- 16 <http://www.tuik.gov.tr/UstMenu.do?metod=temelist>, 31.01.2014.
- 17 HUUHTANEN, Heidi (2003), "Western Strategies and The Prospect of Reforms in The Middle East", UPI Working Papers, Helsinki, 43
- 18 <http://databank.worldbank.org/ddp/home.do?Step=3&id=4>, 28.01.2014
- 19 <http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2013/01/weodata/weoselgr.aspx>, 22.01.2014.
- 20 <http://data.worldbank.org/products/wdi>, 22.01.2014.

- 21 EKEN, Sena, Thomas Helbling ve Adnan Mazarei (1997), "Fiscal Policy and Growth in the Middle East and North Africa Region", IMF Working Paper, WP/97/101.
- 22 DURMUŞ, Mustafa (2007), "Vergileme ve Kalkınma", Maliye Dergisi, Robin Burgess ve Nicholas Stern; Çeviren: Mustafa Durmuş, sayı: 152, Ocak-Haziran, ss. 1-59.
- 23 SCHWARZ, Rolf (2008), "The Political Economy of State-Formation in The Arab Middle East: Rentier States, Economic Reform, and Democratization", Review of International Political Economy, 15:4, October, ss. 599-621.
- 24 IMF (2012), "Regional Economic Outlook: Middle East and Central Asia", World Economic and Financial Surveys, November.
- 25 TRASK, Tommy J. ve Kai Stukenbrock (2013), "How Do Middle Eastern Sovereigns Fiscal Breakeven Oil Prices Affect Credit Ratings and Oil Prices?", Standart & Poor' s Rating Services, February, 1.
- 26 AKBAY, O. Salih (2013), "Türkiye'nin Ortadoğu İle Ekonomik İlişkileri", Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, yıl: 1, sayı: 1, Aralık, ss. 87-101.
- 27 AHMED, Masood (2013), "Toward Prosperity for All: Arab Countries in Transition Need A Guiding Vision forTheFuture", Finance & Development, March, ss. 8-13.
- 28 THOMAS WHITE (2012), "Middle East/Africa", Economic Review, Second Quarter.
- 29 ABDOU, Doaa S. ve ZeinabZaazou (2013), "The Egyptian Revolution and Post Socio-Economic Impact", Topics in Middle Eastern and African Economies, vol. 15, no: 1, May, ss. 92-115.
- 30 KYRILI, Katerina ve Matthew Martin (2010), "The Impact of the Global Economic Crisis on the Budgets of Low-Income Countries", A Research Report for Oxfam, Deveopment Finance International.
- 31 IMF (2013), "Middle East and North Africa: Defining the Road Ahead", Regional Economic Outlook, Middle East and Central Asia Department, May.